

Тема 5. Українські землі наприкінці XVII - XVIII ст.

Україна в добу «Руїни». Політика гетьмана І. Виговського. Розбудова Української держави. Корсунський (1657 р.) і Гадяцький (1658 р.) договори. Конотопська битва (1659 р.). Гетьманство Ю. Хмельницького. Переяславські статті (1659 р.) Українські землі у політичних планах Росії, Польщі, Туреччини. Андрусівське перемир'я (1667 р.). Гетьман П. Дорошенко. Бучацький мирний договір (1672 р.). Чигиринські походи (1677 р., 1678 р.).

Гетьманство І. Мазепи та І. Скоропадського. Коломацькі (1687 р.) і Решетилівські статті (1709 р.). Полтавська битва (1709 р.). Гетьман П. Орлик. Прийняття «Пактів і Конституцій прав і вольностей Війська Запорозького» (1710 р.). Правління гетьманів П. Полуботка, Д. Апостола та К. Розумовського.

Посилення антиукраїнської політики за Катерини II. Кошовий отаман П. Калнишевський. Зруйнування Запорозької Січі (1775 р.). Гайдамацький та опришківський рухи на чолі з І. Гонтою, М. Залізником та О. Довбушем.

Прагнучі забезпечити спадковість верховної влади і тим уберегти державу від непотрібних потрясінь міжусобиць, Б. Хмельницький ще за життя домігся обрання новим гетьманом 16-річного сина Юрія. Але відразу після смерті Богдана на таємній нараді найвпливовіших полковників було вирішено, що з огляду на юний вік та недосвідченість у державних справах 10. Хмельницького функції гетьмана до його повноліття виконуватиме І. Виговський. А вже 21 жовтня 1657 р. на Генеральній козацькій раді в Корсуні останнього обрали повноправним гетьманом. Це рішення не тільки призвело до скасування принципу спадковості гетьманства, а й стало одною з причин Руїни.

Ідучи слідами Б. Хмельницького, гетьман Іван Виговський (1657—1659) основне завдання вбачав у здобутті Україною повної незалежності. На цьому шляху було укладено союз зі Швецією, відновлено відносини з Кримом, розпочато переговори з Польщею та Туреччиною. Відносини з Москвою Виговський намагався будувати на принципах рівноправності та невтручання у внутрішні справи України. Крім того, він сподівався, що Москва допоможе йому в боротьбі проти опозиції.

Проблема полягала в тому, що гетьман Виговський, не усвідомивши необоротності соціально-економічних та політичних здобутків народу в процесі революції, став на шлях фактичного відновлення дореволюційної моделі розвитку. Зокрема, він потурав прагненню козацької старшини та православної шляхти взяти під свою владу селян і дрібних козаків. Це призвело до зростання соціального напруження, політичної дестабілізації.

На поч. 1658 р. чітко окреслився збройний конфлікт між урядом і опозицією, головними осередками якої стали Запоріжжя і Полтавський полк. Спроби Виговського порозумітися з їх провідниками — Я. Барабашем і М. Пушкарем нічого не дали. Тоді в червні 1658 р. він, покликавши на допомогу татар, під Полтавою погромив війська опозиції. Ця братовбивча боротьба коштувала Україні до 50 тис. жертв, ослабивши її як військово, так і політично.

Зрозуміло, що Москва вирішила скористатися з цього антагонізму. Підтримуючи опозицію, вона намагалася позбутися "самостійника" Виговського, а відповідно й обмежити незалежність України. Така антиурядова спрямованість московської політики поставила гетьмана перед дилемою: або змиритися з поступовим перетворенням держави на провінцію, або боронити її суверенітет. Він вибрав друге й розірвав союз із Москвою.

Невдовзі до українських кордонів рушило велике московське військо, знову активізувалася опозиція. У пошуках союзників гетьман Виговський 16 вересня 1658 р. уклав Гадяцький договір із Річчю Посполитою, який передбачав: 1) Україна у складі Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств під назвою Великого князівства Руського об'єднувалася з королівством Польським і Великим князівством Литовським персональною унією; 2) законодавча влада належала Національним зборам депутатів від усіх українських земель; 3) виконавчу владу очолював гетьман; 4) Україна мала свій суд, скарбницю, грошову одиницю, 40-тисячне військо; 5) передбачалася загальна свобода віри, слова, Друку тощо.

Укладаючи Гадяцький договір, І. Виговський прагнув, щоб Україна ввійшла до Речі Посполитої як рівноправний суб'єкт федерації. Однак Польща у принципових питаннях виявила непоступливість. Було відкинуто домагання українців про включення до складу Князівства

Руського західноукраїнських земель; обмежувалися його права на міжнародні відносини; фактично ліквідовувалася створена під час революції нова модель соціально-економічних відносин. Тому Гадяцький договір не міг повністю задовольнити українських державників.

Звістка про укладення Гадяцького договору призвела до початку відвертої українсько-московської війни. Понад 100-тисячне московське військо рушило на Україну. Вирішальні події відбулися 7—9 липня 1659 р., коли в Конотопській битві московську армію було вщент розбито.

Здобувши блискучу перемогу, І. Виговський, однак, не лише не зміг скористатися з неї, щоб успішно завершити війну з Московією та припинити внутрішні усобиці, а й змушений був зректися влади. До цього призвели невдала соціальна політика гетьмана, його орієнтація на Річ Посполиту, яка не мала підтримки в суспільстві, активізація діяльності опозиції тощо.

Новим гетьманом було обрано Юрка Хмельницького (1659—1662). Однак сподівання, що авторитет роду Хмельницьких допоможе знову об'єднати народ, зупинити негативні тенденції в українському суспільстві, не справдилися. Фактично опинившись між двома вогнями: Московщиною, з одного боку, та Річчю Посполитою — з другого, 18-річний юнак опанувати ситуацію не зміг.

Уже 27 жовтня 1659 р. новообраний гетьман під тиском 40-тисячного московського війська змушений був погодитися на ухвалення нового Переяславського договору, що складався з підроблених царським урядом умов угоди 1654 р. Згідно з ним, українсько-московські відносини переходили зі сфери конфедеративного союзу в площину обмеженої автономії України у складі Московії: 1) заборонялися зносини Української держави з іноземними країнами; 2) Україна позбавлялася права без царської згоди переобирати гетьмана: обрана на цю посаду особа мала їхати до Москви на затвердження; 3) гетьман без Козацької ради не міг призначати та звільняти старшину, а також розпоряджатися військом без дозволу царя; 4) значно збільшувався контингент царських військ в Україні; 5) передбачалася смертна кара для українців, які відмовлялися присягнути на вірність царю, тощо.

Нав'язавши Україні сфальсифікований документ, московський уряд фактично перестав рахуватися з молодим гетьманом. Восводи втручалися в державне управління, роздавали на свій розсуд землі, московські залоги грабували населення. Гетьманська влада стала номінальною. Зростало невдоволення українського народу.

Щоб остаточно перемогти в боротьбі за українські землі, московський уряд перервав перемир'я з Польщею і розпочав війну. Однак під Чудновом, на Волині, його війська зазнали поразки від поляків і змушені були капітулювати, а гетьман Хмельницький зі старшиною погодився на мир з Польщею. Тут же, на полі бою, 17 жовтня 1660 р. був підписаний Чуднівський договір, який практично повторював Галицьку угоду. Україна отримувала автономію на чолі з гетьманом.

І без того хаотична ситуація ускладнилася ще більше. Неспроможний покласти цьому край, молодий гетьман восени 1662 р. оголосив про зречення від влади. Доба Руїни в Україні сягнула апогею.

Після того як І. Самойловича було заарештовано і позбавлено гетьманства, новим гетьманом обрали генерального осавула Івана Мазепу (ї687—1709). Присягнувши цареві на вірність, він підписав нові, т.зв. Коломацькі статті, які значно обмежували автономію України: 1) влада гетьмана зводилася до поліційних функцій — стежити і сприяти виконанню численних царських заборон; 2) заборонялися міждержавні відносини України; 3) українське військо мусило брати участь у воєнних експедиціях Московії; 4) українським купцям заборонялося торгувати в Московській державі; 5) законодавчо формулювалася вимога злиття українського народу з московським, для чого рекомендувалося заохочувати змішані шлюби, тощо.

Ставши гетьманом, І. Мазепа прагнув об'єднати в єдиний державний організм усі українські землі. Його ідеалом була станова держава західноєвропейського типу зі збереженням традиційного козацького устрою. Тому він дбав про формування в Україні аристократичної верхівки, надаючи козацькій старшині значні землеволодіння, нові права й привілеї. Тисячі селян вільних військових сіл опинилися в руках нових панів. Це викликало незадоволення у середовищі окремих суспільних груп. Як показало майбутнє, саме соціальна політика гетьмана стало помилкою фундаментального характеру.

Великою мірою планам творення нової аристократичної верстви була підпорядкована культурні просвітницька діяльність І. Мазепи. Він опікувався станом науки та освіти. Завдяки його підтримці Києво-Могилянська колегія в 1701 р. одержала статус академії, було створено Чернігівський колегіум, засновано інші школи і друкарні. Чимало молодих людей вирушило за кордон здобувати знання в західноєвропейських університетах. Значну частину особистих прибутків гетьман скерував на розвиток релігії та культурних установ, був покровителем літератури.

Однією з головних засад політики гетьмана Мазепи було намагання підтримувати добрі відносини з Москвою. Він увійшов у довір'я до молодого московського монарха Петра I і згодом між ними зав'язалися приязні стосунки. Був радником царя у польських питаннях, надавав йому активну допомогу в походах на турків і татар.

Долучаючись до Кримських походів, І. Мазепа планував здобути для України доступ до Чорноморського й Азовського узбережжя, такий важливий для її економічних інтересів. Проте війна з турками і татарами затягувалася й Україна щораз більше відчувала на собі її тягар. Зростала економічна та соціальна напруженість. На Січі почали поширюватися чутки, що І. Мазепа запродався цареві й хоче зруйнувати козацьку вольницю.

Не втрачаючи надії на об'єднання під своєю булавою всіх українських земель, гетьман Мазепа серйозну увагу звертав на Правобережжя, де в 1702 р. вибухнуло анти-польське повстання під проводом полковника Семена Палія. Це повстання збіглося в часі з початком Північної війни (1700—1721), яка велася між Московією і Швецією за вихід до Балтійського моря. У 1702 р. шведська армія завдала кількох поразок Польщі, захопивши значну частину її території. Петро I, намагаючись допомогти своєму союзникові — польському королеві, наказав І. Мазепі зайняти Правобережжя. Гетьман вирішив використати цю нагоду, щоб об'єднати Правобережну Україну з Гетьманщиною.

У 1704 р. І. Мазепа вступив на територію Київщини. На початку жовтня наступного року вся Правобережна Україна і Галичина опинилися під його владою. Однак мрії про возз'єднання українських земель не збулися. У вересні 1706 р. війська польського короля Августа II були розбиті й він зрікся корони на користь союзника Швеції Станіслава Ліщинського, який почав наполягати на виведенні українських військ за Дніпро згідно з умовами "Вічного миру". На відміну від І. Мазепи, який хотів утримати визволені від поляків землі, цар готовий був віддати Україну Польщі, аби тільки знайти в ній союзника проти Швеції та домогтися виходу до Балтики.

Ситуація ускладнювалася й тим, що Північна війна значно загострила внутрішнє становище в Україні, де зuboжиле населення змушене було утримувати московську армію, зазнавало від неї всіляких утисків. До того ж події розвивалися так, що перемога кожного з могутніх противників — Швеції чи Московії — несла Українській державі загибель. У разі успіху Карла XII українські землі стали б здобиччю його союзника польського короля С. Ліщинського. Перемога Петра I призвела б до остаточної ліквідації будь-якої автономії України. Тому гетьман мусив діяти, вступивши в таємні переговори зі Швецією. Головною вимогою була незалежність Української держави.

У 1708 р. Карл XII вирішив завдати Московії остаточної поразки. Однак після кількох невдач змушений був завернути в Україну для відпочинку та поповнення припасів. На об'єднання зі шведським королем на чолі 4—6-тисячного війська рушив гетьман І. Мазепа. Згодом підійшли 8 тис. запорожців.

Більша частина українського війська на той час не мала зв'язків із гетьманською ставкою або перебувала за межами України.

Дізнавшись про дії І. Мазепи, Петро I проголосив гетьмана зрадником та розпочав жорстокий терор проти українського населення, щоб відлякати його від союзу зі шведами. Зокрема, в Батурині було вирізано усе населення міста разом з немовлятами. Так само московити спустошили багато інших міст і сіл, знищили Запорізьку Січ.

8 липня 1709 р. відбулася вирішальна Полтавська битва, під час якої війська Карла XII й І. Мазепи було розбито, рештки відступили у володіння Туреччини. Приголомшений поразкою український гетьман менш ніж через 3 місяці помер.

Отже, спроба І. Мазепи вирвати Україну з лабет московського царату зазнала невдачі. Але його вчинок залишив глибокий слід в українській історії, а його ім'я стало символом боротьби за незалежність України для майбутніх поколінь.

Після поразки в Полтавській битві та смерті І. Мазепи рештки козацького війська, що перебували тоді у володіннях Туреччини, на загальній раді під головуванням кошового отамана К. Гордієнка 5 квітня 1710 р. обрали гетьманом України (в еміграції) генерального писаря Пилипа Орлика.

Рада також прийняла своєрідні статті — "Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорізького", згодом названі "Конституцією Орлика", які були договором між гетьманом і Військом Запорізьким про державний устрій України після її визволення від московського панування. Цей документ, що складався з преамбули й 16 параграфів, ніколи не був утілений у життя, але увійшов в історію як одна з перших в Європі демократичних конституцій, став свідченням існування передової української суспільно-політичної думки: 1) Україна обох боків Дніпра (по р. Случ) мала бути вільною від чужого панування; 2) гетьманська влада обмежувалася Генеральною радою, яка збиралася тричі на рік і складалася з представників генеральної і полкової старшини, генеральних радників, які обиралися по одному від кожного полку, а також послів від Війська Запорізького; 3) виборність усіх посадових осіб з наступним затвердженням їх гетьманом; 4) недоторканність особи та її відповідальність лише перед судом; 5) строгий розподіл між державною скарбницею й особистими коштами гетьмана; 6) ревізія захоплених старшиною земельних маєтків та скасування всіх тягарів, накладених на простий народ; 7) православ'я проголошувалося державною релігією, а також передбачалася автокефалія української церкви за формального підпорядкування константинопольському патріархові тощо.

Після обрання гетьманом П. Орлик розробив широкий план визволення України, уклавши союз зі Швецією, Кримом, Туреччиною. Навесні 1711 р. з 16-тисячним запорізьким військом і татарським допоміжним корпусом він рушив в Україну. На Правобережжі його з прихильністю зустрічало населення, під його булаву переходили правобережні полки. Розбивши під Лисянкою армію лівобережного гетьмана І. Скоропадського, П. Орлик підійшов до Білої Церкви. Але подальші його плани перекреслила фактична зрада татарських союзників, які почали грабувати місцеве населення. Тому він змушений був відступити та повернутися до своєї штаб-квартири у Бендерах. Після підписання у 1713 р. Адріанопольського миру між московським і турецьким урядами П. Орлик зрозумів, що його надії на визволення України відкладаються на далеку перспективу.

Завзятий мазепинець не зневірився. Живучі впродовж десятиліть в еміграції (у Швеції, Німеччині, Туреччині, Греції), він до самої смерті (1742) не припиняв боротьби, використовував кожен нагоду для пошуків нових союзників проти Москви, прагнув зацікавити їх українською справою. Багато робив для того, щоб європейські держави отримували правдиву інформацію про життя України. Справу Орлика продовжили його син Григорій та мазепинці-емігранти, яких називали в Європі апостолами Української незалежної держави.

Тереном тривалої гострої на ці опально-визвольної боротьби проти Польщі, Московщини, турків і татар була Правобережна Україна. Особливо тяжкою стала для неї доба Руїни другої пол. XVII ст. Правобережжя було перетворене на безлюдну пустелю.

Наприкінці XVII ст. територію правобережного Подніпров'я почали поступово заселяти. Тут виникло кілька козацьких полків. Визначна роль в організації та формуванні полків належала С. Палію, який на поч. XVIII ст. очолив визвольний рух проти польсько-шляхетського панування.

У 1714 р. за польсько-турецьким договором Правобережна Україна опинилася знову під владою Польщі. Почалася нова колонізація українських земель польськими магнатами. Селяни змушені були відбувати важку панщину, виконувати інші численні повинності. У феодальну залежність від вельмож потрапляла дрібна шляхта. Під владу магнатів переходили міста, що втрачали рештки самоврядування. Було відновлено тяжкі утиски православної віри.

З поч. XVIII ст. на правобережних землях розгорнулася народна боротьба проти соціального та національного гноблення, відома в історії під назвою гайдамацького руху. Гайдамаки діяли невеликими, але дуже рухливими загонами, які поповнювалися селянами, козаками, міською біднотою.

Найвищого розвитку гайдамацький рух досяг на Правобережжі в другій пол. XVIII ст., коли переріс у велике визвольне повстання, відоме під назвою Коліївщина. Його основною силою було селянство. Виступ розпочався навесні 1768 р. під керівництвом запорізького козака Максима Залізняка. Вирушивши з урочища Холодний Яр, повстанці визволили частину сіл та міст Київщини і підійшли до Умані — добре укріпленої фортеці. Магнат С. Потоцький послав проти них великий загін своїх надвірних козаків на чолі з сотником Іваном Гонтою, які перейшли на бік гайдамаків. Спільними силами уманська фортеця була взята.

У другій пол. травня — на поч. червня 1768 р. повстанці визволили з-під польсько-шляхетської мали Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів та інші населені пункти. Повстання, охопивши Київщину, перекинулося на Поділля і Волинь. У червні - липні на Правобережжі діяло бл. 30 повстанських загонів. Вони контролювали значну територію, створюючи органи самоврядування.

Об'єднаними силами польської шляхти і російського царату Коліївщина була розгромлена, а з учасниками повстання жорстоко розправилися. Багатьох ув'язнених стратили, серед них й І. Гонту та його найближчих сподвижників. М. Залізняка царський суд після тортур заслав на каторгу в Сибір.

Гайдамацький рух мав великий вплив на піднесення національно-визвольної боротьби в Західній Україні. Галичина, Холмщина і Волинь упродовж століть були під польським поневоленням, тут кріпосницький і національний гніт був ще тяжчий і жорстокіший, ніж на Правобережжі.

У XVIII ст. на західноукраїнських землях боролися проти польської сваволі народні месники — опришки, які продовжили національно-визвольну боротьбу, розпочату ще Б. Хмельницьким. До них приєднувалися селяни, наймити, міська біднота. Найбільшого розмаху рух опришків набрав у 30—40-х роках XVIII ст., коли його очолив О. Довбуш. Безстрашний ватажок повсталих селян протягом тривалого часу був грозою для польської шляхти і урядовців. Використовуючи тактику партизанської боротьби, невеликі мобільні загони опришків за підтримки місцевого населення десятиліттями воювали проти Речі Посполитої — однієї з наймілітарніших держав тогочасної Європи. Діючи на території майже всього Покуття, на Гуцульщині, Північній Буковині, Закарпатті, сягаючи Перемишля і Кам'янця-Подільського, вони громили шляхту й орендарів, роздавали панське майно бідноті.

Незважаючи на поразку національно-визвольної боротьби на правобережних та західноукраїнських землях, підвалини Речі Посполитої були розхитані. Польщу роздирали внутрішні соціальні й національні суперечності, вона йшла до занепаду. Свідченням цього стали три поділи Речі Посполитої в останній третині XVIII ст. (1772, 1793, 1795), у результаті яких вона втратила державну незалежність, а всі українські землі були розділені між Росією та Австрією. Отже, Україна, остаточно втративши свою державність, завершувала століття як колоніальне надбання двох імперій.

Додаткові джерела:

20 кроків до мрії. Крок 7. URL: Конституція Пилипа Орлика
<https://www.youtube.com/watch?v=P0Jb54yZxeY>

«Перша Конституція Європи». Через 300 років Конституція Пилипа Орлика в Україні.
URL: https://www.youtube.com/watch?v=ger_moE2_A4